

II. CZYNNIKI I MECHANIZMY KSZTAŁTOWANIA DYSPROPORCJI W PRZESTRZENI MIEJSKIEJ ŁODZI

1. DYSPROPORCJE W ZAGOSPODAROWANIU PRZESTRZENI MIEJSKIEJ ŁODZI – UWARUNKOWANIA GENETYCZNO-FUNKCJONALNE

1.1. Problem, przedmiot, cele i metoda badawcza

Dysproporcje w przestrzeni miasta, związane z jego zagospodarowaniem, spowodowane są różnymi czynnikami oraz dotyczą poszczególnych elementów składowych tego zagospodarowania. Czynniki wywołujące efekt owych dysproporcji w przestrzeni miejskiej można najogólniej podzielić na trzy grupy: – pierwotne – związane z podłożem przyrodniczym, na którym następował rozwój miasta, – społeczno-polityczne oraz czynniki genetyczno-funkcjonalne. Wszystkie trzy grupy czynników działają w sposób synergiczny, co oznacza ich wzmocnione współoddziaływanie na różnicowanie się elementów struktury układu osadniczego i powstawanie między nimi dysproporcji, a skutek tego oddziaływania jest silniejszy niżby wynikało to z prostej sumy oddziaływań poszczególnych grup czynników.

Grupa pierwsza oddziałuje poprzez podstawowe elementy przyrody, takie jak podłoże geologiczno-glebowe (surowce, wytrzymałość gruntów), ukształtowanie terenu i jego rzeźba, wody powierzchniowe i gruntowe, oraz pokrycie powierzchni roślinnością (lasy). Warunkują one sposób wykorzystania i zagospodarowania terenu, czyli jego użytkowanie¹.

¹ Dla obszaru Łodzi podłoże naturalne zostało opisane między innymi przez M. Kotera w książce pt. *Łódź dzieje miasta*, t. I, do 1918 r. pod red. B. Baranowskiego i J. Fijałka, Warszawa-Łódź 1980, w rozdziale I pt. *Warunki naturalne* oraz w pracy pt. *Środowisko przyrodnicze obszaru obecnej Łodzi jako podłoże rozwoju osadnictwa w okresie przedprzemysłowym*, Łódź 1974 r., a także T. Krzemińskiego. *Przyrodnicze podstawy rozwoju Łodzi*, „Przegląd Ekonomiczno-Społeczny m. Łodzi”, 1974 r., nr 1.

Grupa druga – zasadnicza, odnosi się do samego człowieka i zbiorowości ludzkiej, ściślej rzecz biorąc do podejmowanych przez ludzi decyzji tworzenia, a także przekształcania przestrzeni miejskiej. Procesy antropogeniczne wynikają z charakteru jednostek i grup społecznych, ich możliwości techniczno-finansowych oraz ustanawianych warunków prawno-politycznych dla własnego działania.

Grupa trzecia, będąca w tym opracowaniu przedmiotem właściwych badań, odnosi się do samego procesu dziejowego polegającego przede wszystkim na przemianach funkcjonalnych jako czynnika strukturotwórczym tkanki miejskiej i na kolejnych jej przekształceniach (geneza). Procesy rozwoju funkcjonalnego (gospodarcze i społeczne) miasta stymulowały na obszarach włączanych w jego granice, z jednej strony modernizację istniejących już wcześniej form osadniczych, którym nadawano nowe znaczenia i funkcje, z drugiej, stosownie do potrzeb przybywających mieszkańców, zagospodarowanie terenów otwartych. Dywersyfikacja tkanki miasta jest w tym przypadku efektem genetyczno-funkcyjnym, tzn. skutkiem zastanych form osadniczych, które zostają w części spetryfikowane, przekształcone i dostosowane do współczesnych potrzeb mieszkańców, oraz wytworem nowo zagospodarowywanych terenów. W sumie leżą one u podstaw heterogeniczności przestrzeni fizycznej miasta.

Celem badania jest wyjaśnienie roli czynnika genetyczno-funkcyjnego w kształtowaniu się dysproporcji zagospodarowania przestrzennego obszaru Łodzi oraz zwrócenie uwagi na znaczenie determinujące inercyjności struktur materialnych i funkcjonalnych w kształtowaniu się tych dysproporcji.

Przeprowadzone badania odwołują się w znaczeniu teoretycznym do dwóch pokrewnych funkcjonalnych koncepcji badawczych, a mianowicie do podejścia genetyczno-funkcyjnego oraz do funkcji miejsca (Suliborski 2010). Z programu pierwszego eksponujemy podejście dynamiczne i założenie o adekwatności dwóch elementarnych struktur osadniczych społecznej i materialnej, co oznacza, że pewnym elementom społecznym odpowiadają określone składniki materialne. Relacje między tymi strukturami mają charakter funkcjonalny i stanowią jedną z form opisu stosunku człowieka do miejsca (przestrzeni) a miasto jest nieskończonym zbiorem takich miejsc, kreowanych stale przez różne formy nieskończonej liczby relacji mieszkańców z przestrzenią miejską (Suliborski 2010, s. 110–111). Przestrzeń miasta jest więc najbardziej heterogeniczną przestrzenią życia człowieka, ponieważ tworzą ją powstałe w różnym czasie, warunkach i dla zaspokojenia zmieniających się potrzeb ludzkich miejsca.

W koncepcji drugiej odwołujemy się do definiowanego pojęcia funkcji miejsca, które rozróżnia trzy jej aspekty: morfologiczny, ekonomiczny i społeczny oraz w sposób najbardziej ogólny opisuje zróżnicowanie

i występujące dysproporcje przestrzeni miejskiej (Suliborski 2010). W wymiarze społecznym funkcja miejsca jest jego znaczeniem i wartością, które każde pokolenie nadaje przestrzeni miejskiej w sposób werbalny i wyobrazeniowy, ale zarazem i praktyczny. Te społeczno-przestrzenne nadania egzemplifikują się m.in. w postaci zróżnicowanych form zagospodarowania, a ich rodzaj, istniejący stan techniczny i wykonywane w nich działalności społeczno-gospodarcze, leżą u podstaw powstawania i znikania dysproporcji przestrzennych. W aspekcie ekonomicznym funkcja ta identyfikowana jest przez sposób wykorzystania miejsca dla określonych działań ludzkich i form morfologicznych, w których są one wykonywane. Funkcja w wymiarze morfologicznym jest formą miejsca rozumianego jako fragment przestrzeni fizycznej miasta i przyjmuje postać urbanistycznie i architektonicznie określonych sposobów zagospodarowania, jego granic i układów przestrzennych. Wszystkie aspekty funkcji miejsca, z uwzględnieniem wymiaru czasu, traktujemy jako uwarunkowania współczesnych dysproporcji zagospodarowania przestrzeni miejskiej Łodzi.

Problemy powstania i rozwoju Łodzi opisane zostały bardzo dobrze z różnych punktów widzenia przez geografów, historyków, architektów, ekonomistów czy socjologów. Powstały trzy duże opracowania o charakterze monograficznym. Pierwsze z nich, autorstwa A. Ginsberta, pt. *Łódź. Studium monograficzne* (1962), skupia się przede wszystkim na problemie stanu zagospodarowania i funkcjonowania infrastruktury technicznej miasta w latach 60. Drugie – monografia pt. *Łódź dzieje miasta, do 1918 r. tom I*, (1980), jest pracą zbiorową pod red. B. Baranowskiego i J. Fijałka, w której odtworzono dzieje powstania Łodzi, jej rozwój osadniczy, ludnościowy, gospodarczy, polityczno-społeczny i kulturowo-oświatowy do czasów powstania II Rzeczypospolitej. Jest to przede wszystkim monografia o charakterze historycznym i geograficzno-historycznym. Trzecie, najnowsze opracowanie zbiorowe pod red. S. Liszewskiego pt. *Łódź monografia miasta* (2009), jest dziełem przyjmującym chronologiczny układ dziejów miasta, pokazującym Łódź w procesie rozwoju jej różnych sfer życia, aż do czasów nam współczesnych (przełom XX i XXI w.).

Łódź doczekała się również monumentalnego opracowania pt. *Atlas Miasta Łodzi* wydanego w roku 2002 (suplement I, 2009) z aktualizowaną co parę lat wersją elektroniczną. Atlas jest dziełem zbiorowym naukowców wielu specjalności, stanowiącym doskonałe źródło wiedzy zawartej w zapisie przestrzennym (mapy) i jego słownej interpretacji, która wykorzystuje bogatą literaturę przedmiotu. Ponadto, napisano dziesiątki mniejszych lub większych artykułów dotyczących wielu aspektów przestrzennych, społecznych i gospodarczych Łodzi, których bliższe omówienie wymagałoby zapewne osobnego opracowania, liczącego co najmniej kilkadziesiąt stron.

Z punktu widzenia tematu badań szczególnie ważne są studia geograficzno-historyczne prowadzone przez wiele lat przez Marka Kotera, którego wielką zasługą jest wysoki poziom poznania genezy struktury przestrzenno-osadniczej Łodzi w dzisiejszych jej granicach. Prace tego autora, trudne do przecenienia, krok po kroku identyfikują fakty wyjaśniają ich genezę oraz podejmują próbę wy tłumaczenia mechanizmów wielu, często szczegółowych, procesów osadniczych zachodzących w długiej, liczącej już blisko 600 lat historii Łodzi. Szczególne ważne, dla omawianego w tym artykule problemu, są prace wymienionego autora podane w kolejności chronologicznej: *Geneza układu przestrzennego Łodzi przemysłowej* (1962), *Środowisko przyrodnicze obszaru obecnej Łodzi jako podłoże rozwoju osadnictwa w okresie przedprzemysłowym* (1974), *Zagospodarowanie przestrzenne obszaru Łodzi u schyłku okresu przedprzemysłowego, ok. 1820 r.* (1974), *Relikty osadnictwa średniowiecznego w planie współczesnej Łodzi* (1976), *Struktura morfogenetyczna wielkiego miasta na przykładzie Łodzi* (1979), *Rozwój przestrzenny i zabudowa miasta*, (rozdz. 6 monografii Łodzi z 1980 r.), *Koncepcja podziału Łodzi na jednostki samorządowe* (współautorstwo, 1991), a także rozdziały w monografii Łodzi z 2009 r.: *Kształtowanie się tkanki miejskiej do 1918 r.*, *Tkanka miejska Łodzi w latach 1918–1989* oraz *Struktura morfogenetyczna Łodzi a podział miasta na jednostki samorządowe na przełomie XX i XXI wieku*.

Wszystkie badania M. Kotera i wielu jeszcze innych autorów (np. historyków: B. Baranowskiego, J. Fijałka, J. Śmiałowski, W. Pusia, K. Badziska), pozwalają stwierdzić, że nasza wiedza o dzisiejszej przestrzeni osadniczej Łodzi jest wystarczająca do sformułowania tezy mówiącej, że ukształtowane w procesie dziejowym formy i struktury osadnicze mają istotny wpływ na charakter dzisiejszego zagospodarowania w wielu jeszcze obszarach miasta, stanowiąc tym samym jedną z ważniejszych przyczyn istniejących dysproporcji w tym zakresie.

W badaniach przyjęto metodę retrospektywną polegającą na analizie porównawczej zgromadzonej już obszernej wiedzy o rozwoju funkcjonalnym i morfologicznym przestrzeni miejskiej oraz metodę kartograficzną, wykorzystującą techniki GIS, do ukazania typów i czasu zabudowy tudzież wykorzystania (użytkowania) przestrzeni miasta w kontekście zrekonstruowanych wcześniej w literaturze struktur osadniczych, rozwoju terytorialnego miasta i jego współczesnych podziałów wewnętrznych, opartych na kryterium genetycznym i istniejącą dzisiaj formę zagospodarowania przestrzeni.

W skali całego miasta metoda kartograficzna najlepiej pozwala na szukanie związków o charakterze genetyczno-funkcjonalnym między poszczególnymi miejscami (obszarami) a formami ich wykorzystania funk-

cjonalnego i zagospodarowaniem oraz tym samym doskonale identyfikuje zróżnicowania i dysproporcje w przestrzeni fizycznej miasta.

1.2. Struktura procesu rozwoju funkcjonalnego i zagospodarowania przestrzeni miejskiej Łodzi.

Dzisiejsza Łódź jest, z jednej strony zbiorem wielu przekształconych wcześniej samodzielnych jednostek osadniczych o różnorodnej genezie, odmiennym rozwoju historycznym, znacznych odrębnościach funkcjonalnych oraz zróżnicowanych cechach urbanistycznych i architektonicznych, z drugiej terenów otwartych – dawnych rozłogów wiejskich powierzchni leśnych, wód powierzchniowych lub nieużytków, które zostały i nadal zostają sukcesywnie zagospodarowywane.

Układ osadniczy i zagospodarowanie przestrzenne Łodzi było uzależnione od jej rozwoju funkcjonalnego, któremu towarzyszył wzrost liczby ludności, co z kolei powodowało zmiany organizacji zajmowanej już powierzchni i rozwój terytorialny miasta. Wyróżniono trzy procesy funkcjonalne kształtujące rozwój Łodzi:

I – kształtowania i utrwalania funkcji miejskich (lata 1423–1820),

II – kształtowania się silnie wyspecjalizowanej i jednorodnej struktury funkcjonalnej (w latach 1820–1919),

III – rozwoju funkcji regionalnych i ich metropolizacji oraz budowy złożonej struktury funkcjonalnej miasta (od roku 1919).

W procesie III wyróżniono cztery fazy:

1 – recesji dominującej funkcji włókienniczej oraz początku wypełniania się struktury funkcjonalnej miasta w warunkach samodzielności państwowej i gospodarki rynkowej (lata 1919–1939),

2 – załamania się podstaw funkcjonalnych miasta w czasie II wojny i okupacji hitlerowskiej (w latach 1939–1945),

3 – stagnacji i recesji dominującej funkcji włókienniczej oraz konserwatywnego rozwoju funkcji pozostałych w warunkach gospodarki centralnie sterowanej (w latach 1946–1989),

4 – dywersyfikacji bazy ekonomicznej miasta w warunkach państwa demokratycznego i rekonstrukcji gospodarki rynkowej (Suliborski 1992; 1994; 2000).

Powoływane do życia przez mieszkańców coraz to nowe funkcje skutkowały sukcesywnym wytwarzaniem przestrzeni miejskiej, modyfikowanej podłożem fizycznym, a także wcześniejszym zagospodarowaniem. Wytwarzana nowa przestrzeń miejska z kolei, zmieniała istniejące już funkcje miasta oraz stymulowała rozwój innych, na zasadach sprzężeń zwrotnych.

Proces zagospodarowania Łodzi i formowania jej struktury przestrzennej odzwierciedla różne mechanizmy tworzenia tej struktury, które wpisują się w istniejące koncepcje teoretyczne rozwoju miast (Słodczyk 2001). Wydaje się, że rozwój ten najlepiej opisują cztery konceptualne modele rozwoju miasta.

Koncepcja pierwsza (klasyczna) – związana jest z lokacją miasta na prawie niemieckim (1423) i wynikającym z tego tytułu regularnym rozplanowaniem siedliska miejskiego – rynku i przylegających do niego 80 placów oraz 28 łanów uposażenia w ziemię (Baranowski, Fijałek 1980).

Koncepcja druga (planistyczna) – pasmowo-węzłowa odnosi się do okresu budowy Łodzi przemysłowej (od 1820 końca lat 70. – powstanie ostatniej planowo założonej osady o nazwie Wiązowa), kiedy to powstawały regularne osady przemysłowe, takie jak np. Nowe Miasto, Osada Łódka, Nowa Łódka, Nowa Dzielnica, położone wzdłuż dawnego traktu piotrkowskiego lub nawiązujące do dolin rzecznych (np. Łódki, Jasienia), z ich miejscami centralnymi (np. Plac Wolności, Rynek Bielnikowy, Rynek Fabryczny, Górny Rynek, Wodny Rynek).

Koncepcja trzecia – sektorowa, opisuje najlepiej drugą część (koniec XIX i początek XX w.) okresu rozwoju spontanicznego Łodzi wielkoprzemysłowej, kiedy głównymi czynnikami lokalizacji przemysłu i zabudowy mieszkaniowej stały się drogi wylotowe z miasta i linie kolejowe (np. kolej fabryczna, kaliska, linie tramwajowe).

Koncepcja wielośrodkowa (ujęcia interakcjonistyczne), najlepiej opisująca proces zagospodarowania od lat 60. XX w., a szczególnie po roku 1990. Egzemplifikowała się ona z jednej strony w planowej budowie nowych dzielnic mieszkaniowych i przemysłowych w strefach peryferycznych miasta (okres realnego socjalizmu), które stawały się nowymi ośrodkami życia miejskiego, z drugiej w trwającym procesie metropolizacji Łodzi, który wywołuje powstawanie nowych centrów usługowych (podmiejskich) oraz rezydencjalnych dzielnic mieszkaniowych, położonych w znacznym oddaleniu od historycznego centrum miasta lub w strefie podmiejskiej.

Każdy z tych konceptualnych modeli prezentuje rozkład przestrzenny innego składnika miejskiego, stąd są one w stosunku do siebie komplementarne (Maik 2012).

W tym dynamicznym procesie powstawania wielkiego miasta, biorąc pod uwagę dominujące stosunki społeczne, gospodarcze, funkcje i formy ich realizacji wyróżnić można sześć zasadniczych etapów zagospodarowania przestrzeni miejskiej:

1 – naturalny (historyczny) – zdeterminowany wymogami środowiska przyrodniczego i oparty na wzorcach zachodniej urbanistyki (do 1820 r.),

2 – racjonalny – planowy, założenia nowych form miejsko-osadniczych (1820 – do końca lat 60. XIX w.),

3 – spontaniczny i spekulacyjny – kreujący chaos przestrzenny i woluntaryzm form (od końca lat 60. XIX w. do roku 1918),

4 – planowy – porządkujący i wypełniający istniejącą już przestrzeń miejską formami związanymi z usługami publicznymi i mieszkalnictwem (1918–1945),

5 – doktrynalny (ideologiczny oparty na założeniach realnego socjalizmu) - kreujący nowe formy przestrzenne (osiedla i dzielnice mieszkaniowe oraz przemysłowe) i architektoniczne (znormalizowana zabudowa blokowa i jednorodzinna, duże formy przemysłowe) na terenach zewnętrznych w stosunku do istniejącej XIX i XX wiecznej zabudowy, słabo dotąd zagospodarowanych (1945–1989),

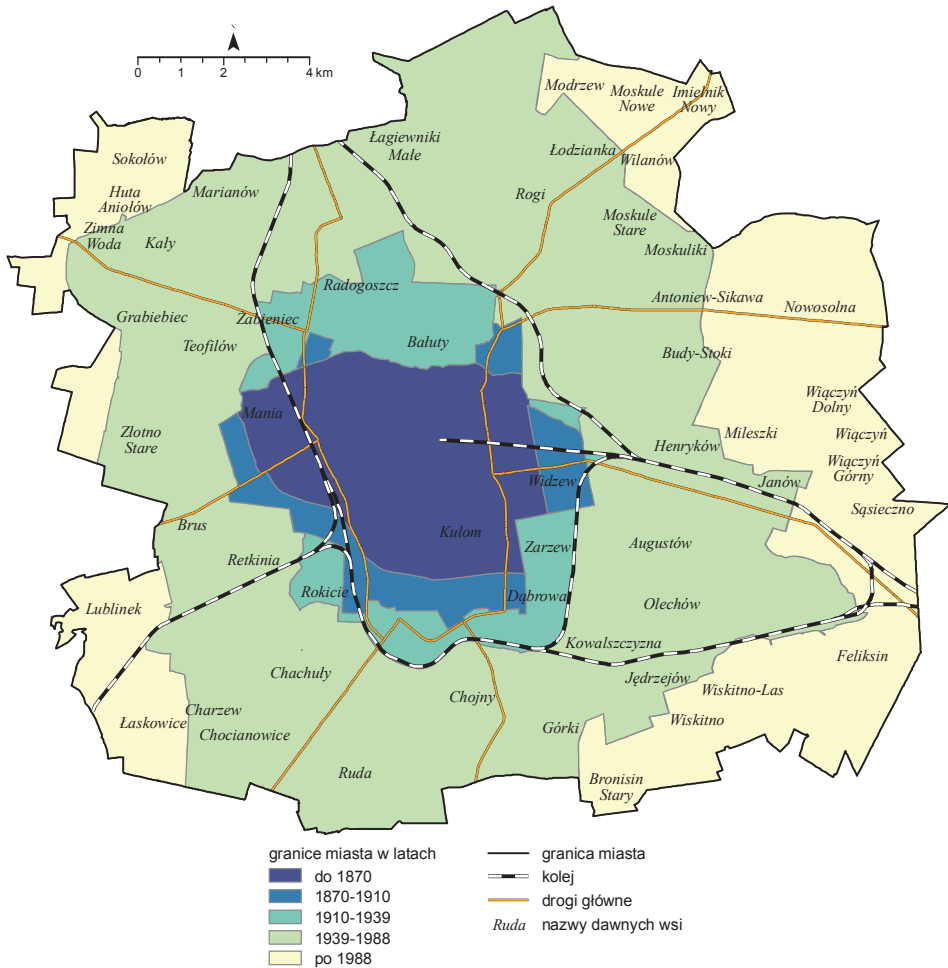
6 – wolnorynkowy – racjonalno-spekulacyjny, oparty na liberalizacji form zabudowy i wartości przestrzennych (postsocjalistyczne po 1989 r.).

Należy podkreślić, że w etapie trzecim (1860–1918) oraz piątym (1945–1989), mimo zasadniczych różnic polityczno-ideologicznych, generalny rozwój społeczny i przestrzenny miasta podporządkowany był silnie jego wyspecjalizowanej i jednorodnej strukturze funkcjonalnej (przemysł włókienniczy). Wynikiem tego były powstałe wówczas bardzo silne zmiany terytorialne i architektoniczne, warunkujące dysproporcje zagospodarowania przestrzeni miejskiej Łodzi (obszary peryferycznych slumsów, fabryki towarzyszące mieszkalnictwu, zespoły fabryczno-rezydencjalne, wielkie osiedla blokowisk, nowe dzielnice przemysłowe, dekapitalizacja starego XIX-wiecznego centrum, itp.).

1.3. Dysproporcje zagospodarowania przestrzeni Łodzi – czynnik genetyczny

Przyczyny silnych dysproporcji zagospodarowania przestrzeni Łodzi wiążą się między innymi z kształtowaniem się miasta jako bytu osadniczego. W procesie tym miasto rozwijało swoje funkcje – stanowiące podstawę egzystencji jego mieszkańców, które nadawały mu określony charakter gospodarczy, znaczenie i atrakcyjność w sieci osadniczej. Rozwojowi funkcji miasta towarzyszył z jednej strony wzrost przestrzeni miejskiej, polegający na inkorporacji obszarów sąsiadujących, z drugiej na ich zagospodarowanie i dywersyfikacja, dostosowane do możliwości realizacji tych funkcji. Rozwój miasta przekładał się na kolejne rozszerzanie jego granic administracyjnych (ryc.1.1) co wyraźnie przyśpieszało przekształcanie form osadniczych, wcześniej już istniejących, jak i powodowało zmianę organizacji przestrzennej oraz zagospodarowania obszarów otwartych (podział terenu na działki, wytyczanie ulic, wyznaczanie nowych terenów

osiedleńczych i ich zabudowa). Wielką skalę tych przemian przestrzennych uzmysławia fakt powiększenia terytorium Łodzi o 1470 razy w ciągu ostatnich nieco ponad 200 lat (z powierzchni 0,2 km² w 1812 r. do 293,2 km² w roku 2014).

Ryc. 1.1. Rozwój terytorialny Łodzi

Źródło: opracowanie własne

Znaczenie czynnika genetycznego w zagospodarowaniu przestrzeni miasta rozpatrywano chronologicznie, zgodnie z wyróżnionymi sześcioma etapami tego zagospodarowania.

Etap pierwszy (od początku XV w. do początku wieku XIX) – określono jako zagospodarowanie naturalne, to znaczy ściśle związane z podłożem fizycznym, na którym rozwijały się procesy osadnicze i podporządkowane

dominującym wówczas formom działalności gospodarczej mieszkańców: rolnictwa, handlu i rzemiosła (protoprzemysłu). Odpowiada on procesowi ukształtowania i utrwalania funkcji miejskich Łodzi i tworzenia założeń układu miejskiego i jego zagospodarowania, zgodnego z istniejącymi wówczas (XIV w.) zasadami tworzenia miast (nawiązanie do urbanistyki klasycznej).

Od zarania dziejów proces rozwoju przestrzeni osadniczej odbywał się ściśle w ramach nienaruszalnych granic własnościowych (skutkowało to później np. ślepo kończącymi się ulicami, które nie znajdowały kontynuacji w jednostkach ukształtowanych w ramach innej własności) do czasów zaistnienia PRL – państwa opartego na systemie określanym jako socjalizm realny, w którym zarówno granice, jak i szczególnie własność prywatna stały w sprzeczności z założeniami ideologicznymi.

Terytorium dzisiejszej Łodzi dzieliło się w przeszłości na dobra państwowe oraz szlacheckie wielowioskowe i jednowioskowe. Układ ten został zmieniony w wyniku II rozbioru Polski, z ziem należących do Kościoła, po ich sekularyzacji dokonanej przez Prusaków, powstała własność państwowa, która objęła dawne dobra łódzkie, a także dobra pabianickie (Koter i in. 1991). Upaństwowione ziemie dóbr łódzkich zostały wykorzystane później przez Rząd Królestwa Polskiego do zainicjowania przekształcenia Łodzi z miasteczka rolniczego w miasto przemysłowe.

Lokacja Łodzi na prawie niemieckim w 1432 r. wyznaczała, zgodnie z ówczesnymi zasadami zakładania i budowy miast, względnie regularny kształt siedliska miejskiego, nieco zmodyfikowany istniejącym wcześniej osadnictwem i topografią doliny rzeki Łódki, jak też przylegający do siedliska obszar rozłogów, składający się z czterech niw oraz lasu miejskiego.

W szczytowym okresie rozwoju osadnictwa średniowiecznego powierzchnia użytków rolnych z siedliskami należąca do wszystkich istniejących wówczas osiedli wiejskich, wynosiła około 6700 ha, tj. 31,3% pow. miasta z 1988 r., pozostałe to lasy i inne naturalne formacje roślinne (Koter 1976). Spośród występujących osad miastem była jedynie Łódź, której zabudowa drewniana skupiała się wokół dzisiejszego Starego Rynku. Liczba ludności miasta, zajmującej się głównie rolnictwem, nigdy nie przekroczyła 700 mieszkańców. Cały okres średniowieczny oraz następne niespełna trzy wieki historii miasta do początku XIX w. nazywane są w literaturze dziejami Łodzi Rolniczej.

Z tego okresu M. Koter (1976) zidentyfikował co najmniej 43 samodzielne punkty osadnicze w granicach Łodzi do 1988 r. (214, 3 km²). Poszerzenie granic miasta w roku 1988 o niecałe 79 km² zwiększyło tę liczbę o dalsze 20 jednostek i punktów osadniczych. Łódź rolnicza zapisała we współczesnej przestrzeni miejskiej w postaci 63 śladów (ryc. 1.1). M. Koter (1976 r.), wśród elementów, które przetrwały w dzisiejszym

planie i zagospodarowaniu miasta wymienia: lasy i parki na pierwotnym siedlisku (np. Las Łągiewnicki, Polesie Konstantynowskie – rezerwat i częściowo Park Kultury i Wypoczynku), układ urbanistyczny i agrarny dawnej Łodzi Rolniczej, tereny wsi średniowiecznych ze śladami pierwotnego układu (np. Kały, Modrzew, Mileszki, Stare Złotno), dawne młyny, które pozostawiły trwałe ślady w postaci istniejących stawów, regularne kolonie założone w czasach panowania pruskiego (1793–1806), na przykład: Augustów, Nowosolna, pozostałości sieci drożnej i granic własnościowych (np. ul. Krzemieniecka, Graniczna), obiekty sakralne występujące w pierwotnym miejscu położenia (np. Klasztor w Łągiewnikach, Kościół na Retkini), resztki i ślady dawnych dworów i folwarków (np. Brus).

Wszystkie one, w stopniu mniejszym lub większym, różnicują współczesny układ rozplanowania i zagospodarowania miasta, odbiegając często w swojej formie od elementów przestrzeni wytworzonych w etapach następnych. Stanowią ważne fakty przestrzenne pozwalające na wyjaśnienie i zrozumienie istnienia niektórych współczesnych dysproporcji w układzie osadniczym miasta.

Etap drugi – był czasem budowy i funkcjonowania Łodzi Przemysłowej (od początku roku 1820 do końca lat 60. XIX w.) i powstania racjonalnie zaplanowanych oraz regularnych osadniczych układów przestrzennych, zagospodarowanych odpowiednio do pełnionych przez nie funkcji przemysłowych (tkackich i prządniczych). Okres ten rozpoczyna planowana przez rząd Królestwa Polskiego akcja urbanistyczno-industrializacyjna, przeprowadzona na części państwowych dóbr łódzkich. Wówczas to, od jądra historycznego Łodzi (Stare Miasto) w kierunku południowym, wzdłuż traktu piotrkowskiego lub w bezpośrednim jego sąsiedztwie (pasma równoległe), założono szereg ośrodków osadniczych (węzłów osadniczych), takich jak Nowe Miasto – osada sukiennicza, Łódka - osada lniano-bawełniana z pasmem prostopadłym do osi ulicy Piotrkowskiej w dolinie rzeki Jasień (posiadła wodno-fabryczne o kierunku W-E), Nową Łódkę - wzdłuż ulicy Przybyszewskiego oraz Nową Dzielnicę (położoną równoległe do głównej osi miasta na wschód i wypełniającą przestrzeń między posiadłami wodno-fabrycznymi na południu a Nowym Miastem na północy), a później jeszcze (na przełomie lat 70. i 80. XIX w.) tzw. Dzielnicę Wiązową (przylegającą od strony zachodniej do Nowego Miasta i Osady Łódki, a położoną na gruntach staromiejskich), która zamknęła w sposób planowy proces formowania się podstawowej struktury miasta przemysłowego.

Z terenów zajmowanych przez powstające osady przemysłowe przesiedlano ludność wiejską do sąsiednich wsi, przebudowując i regulując przy tym ich pierwotne siedliska. Na obszarze obecnej Łodzi procesy regulacji objęły najpierw Widzew i Zarzew (1825), później inne wsie

rządowe a mianowicie Chocianowice, Brus, Retkinię, Rokicie oraz Rudę. W dobrach prywatnych natomiast, w miejscu wycinanych lasów, założono wiele nowych osiedli rolniczych (Kolonія Bałuty, Kolonia Doły, Różki i inne) oraz przemysłowych, takich jak np. Budy Stokowskie, Budy Sikawskie, Budy Kałowskie (Koter 1980).

Struktura miasta przemysłowego, ukształtowana wówczas w postaci pasm osadniczych (kolonii i osad), które stanowiły węzły zapoczątkowujące późniejsze wypełnianie przestrzeni miejskiej zabudową, miała charakter regularny, luźny i monotonicznie zabudowany. Struktura ta (czytelna we współczesnym planie) na wiele dziesiątków lat nadała Łodzi wydłużony kształt, z północy na południe i ustanowiła niepowtarzalne jej centrum wzdłuż dzisiejszej ulicy Piotrkowskiej na długości 4 km oraz szachownicowy układ ulic, nawiązujący do dawnego rozplanowania poszczególnych osad. Całość tego systemu osadniczego o powierzchni 2739 ha zamknięta została granicami administracyjnymi ustalonymi jeszcze w 1840 r., które przetrwały następnie blisko 70 lat, (ryc.1.1).

Etap trzeci zagospodarowania zachodził pod wpływem gwałtownie rozwijającego się przemysłu fabrycznego (rewolucja przemysłowa). Zmiany techniczne (napęd mechaniczny) oraz społeczne, (uwłaszczenie chłopów – 1864 r. i mieszczan – 1866 r.), umożliwiły dynamiczny rozwój bardzo silnie wyspecjalizowanej funkcji włókienniczej, której podporządkowano całkowicie przestrzeń miejską i jej otoczenie. Stymulowała ona niezwykle dynamiczny wzrost potencjału ludnościowego miasta (wzrost liczby ludności z blisko 33 tys. w 1860 r. do około 600 tys. w roku 1914), ale także i obszarów podmiejskich.

Wcześniej ukształtowany luźny układ osadniczy Łodzi i istniejące tereny otwarte ulegały szybkiemu wypełnianiu zabudową mieszkaniową przemieszana z fabryczną. Łódź w tym czasie, przekształciła się w metropolię przemysłową, a rozwój zagospodarowania przestrzennego wymknął się spod kontroli.

Po uwłaszczeniu chłopów, w sąsiedztwie miasta powstało szereg wsi kmiecych i drobnych osad dla komorników i zagrodników (m.in. na Rekini i Chojnach), młynarzy (np. Młynek, Pabiana, Charze, Chachuły), kowali (Kowalszczyzna) i karczmarzy (Zadraż). Tworzono wtedy także folwarki, które pod koniec XIX w. i w okresie międzywojennym zostały rozparcelowane na potrzeby planowo założonych osiedli miejskich (np. Julianów, Marysin, Stoki). Przekształcono podmiejskie wsie w przedmieścia, co wiązało się z napływem rzesz bezrobotnych chłopów (Koter 1991). W latach 60. XIX w., w wyniku prywatnej parcelacji powstały przedmiejskie osady Bałuty Nowe i Chojny, jako zaplecze mieszkaniowe dla łódzkiego przemysłu. Z chwilą włączenia ich w granice miasta w 1915 r. liczyły odpowiednio 100 i 35 tys. mieszkańców stając się symbolem bezplanowej

nędznej zabudowy, biedy i patologii społecznej. Industrializacja obejmowała również tereny nie leżące w granicach XIX wiecznej Łodzi. W latach 70 zabudowa podmiejska rozprzestrzeniła się wzdłuż szosy Aleksandrowskiej na obszary Żabieńca oraz wzdłuż ulicy Zgierskiej, Łagiewnickiej i Brzezińskiej na pola Radogoszcza i Bałut właściwych (Koter 1980). W miejscowościach takich, jak np. Dąbrowa, Ruda, Widzew, czy Karolew powstały wówczas zakłady przemysłowe różnej wielkości a przy nich osiedla dla robotników. Pod koniec wieku XIX miasto otoczone zostało zwartym pierścieniem prymitywnej i bezplanowej zabudowy, utworzonej z małych biedadomów, kamienic czynszowych z jednoizbowymi mieszkaniami, pozbawionych wszelkich udogodnień technicznych: światła, wody, kanalizacji, usytuowane przy wąskich, krętych i nie utwardzonych ulicach. Na początku XX w. na przedmieściach skupiało się około 33% ludności łódzkiego ośrodka przemysłowego (Koter 1980).

Dynamiczna funkcja przemysłowa wykreowała przede wszystkim nowe przestrzenie Łodzi, a jej rozwojowi towarzyszyła samowola i ogromny chaos urbanistyczny polegający na przemieszaniu zabudowy wcześniejszej (domy tkaczy, prządników) z budowanymi fabrykami, osiedlami dla robotników, zabudową rezydencjalno-przemysłową (zespoły fabryczno-pałacowe i fabryczno-willowe), wielkomiejskimi kamienicami – budowanymi w rozmaitej formie architektonicznej według woli właścicieli, budynkami publicznymi (kościół, szpitale, banki, itp.), a nawet całymi eleganckimi ciągami ulicznymi (pasaż Mayera). Obszar miasta wypełniony został w większości substandartową i żywiołowo narastającą tkanką miejską ścięsnioną granicami miasta wytyczonymi jeszcze w roku 1840.

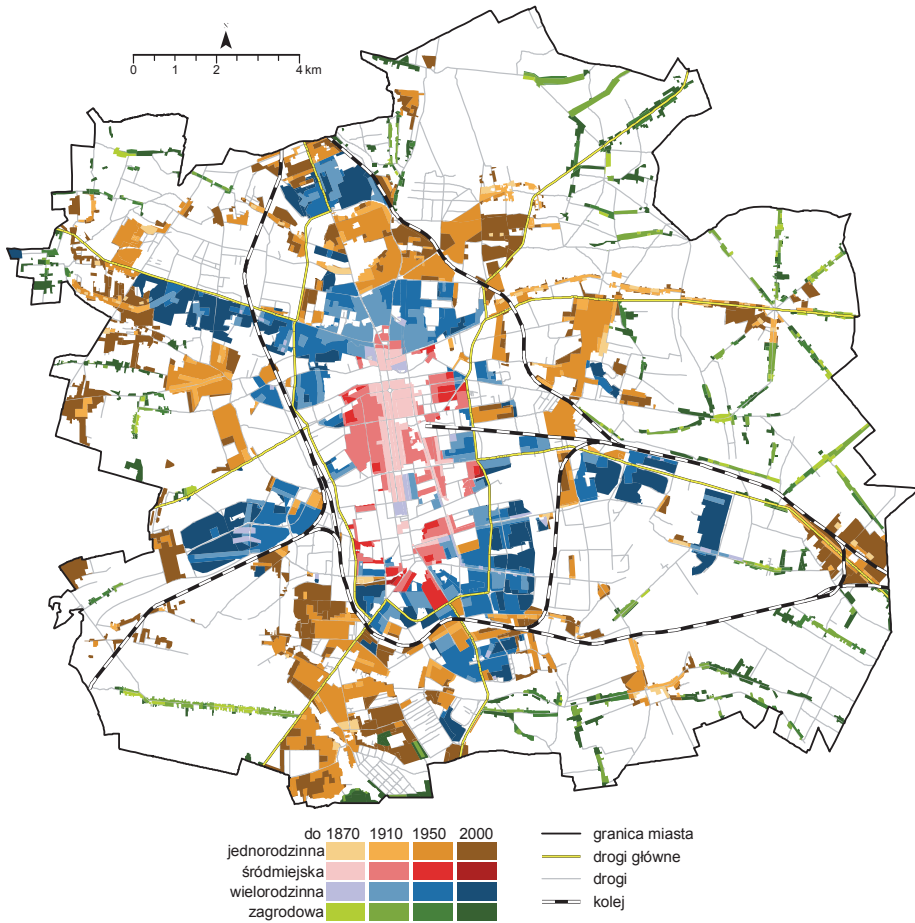
Dopiero w latach 1906/1908 nastąpiła pierwsza, po tak długim upływie czasu, zmiana granic administracyjnych (ryc. 1.1). Do miasta włączono wówczas: Karolew, Żubardź, Brus, Dąbrówkę, Kolonie Chojny, Rokicie Stare i Nowe oraz Doły, a jego powierzchnia wzrosła do 3811 ha. Kolejną inkorporację terenów przeprowadziły niemieckie władze okupacyjne w 1915 r. powiększając obszar Łodzi do 5875 ha (ryc. 1.1). Do miasta włączono silnie już zurbanizowane miejsko-wiejskie osady, prymitywnie i gęsto zabudowane, pozbawione wszelkich urządzeń komunalnych i publicznych, nieprzystające do układu przestrzennego miasta (Bałuty i Nowe Chojny a także sąsiadujące z miastem wsie: Antoniew Stokowski, Dąbrowa, Radogoszcz, Rokicie, Wójtostwo, Widzew, Zarzew i Żabieniec). Nowa przestrzeń Łodzi stała się zatem niespójna i silnie zdywersyfikowana pod względem urbanistycznym i społecznym, a jej scalenie i uporządkowanie przez następne dziesięciolecia było najważniejszym do rozwiązania problemem dla kolejnych władz miejskich.

Ten etap żywiołowego zagospodarowania trwale stygmatyzuje krajobraz miasta i mocno tkwi w świadomości społecznej nie tylko mieszkań-

ców Łodzi. Złej zabudowie, na terenach dawnych przedmieść, towarzyszy niekiedy dobra zabudowa osiedli założonych na gruntach folwarcznych, przetrwała zabudowa kompleksów przemysłowych (dzisiaj pełniąc często inne funkcje – usługowe lub niszczejaca i oczekajaca na nowe wykorzystanie) sąsiaduje z willami i pałacami fabrykantów otoczonymi stylowymi ogrodami (parki), biedna kilkupiętrowa zabudowa czynszowa wypełniająca niemal w całości działki miejskie, sąsiaduje z pięknymi wielkomiejskimi kamienicami, czy okazałymi obiektami użyteczności publicznej.

Silne kontrasty w układzie przestrzennym (regularne rozplanowanie i bezład), formach zabudowy, rozwoju infrastruktury technicznej (nieutwardzone ulice, brak urządzeń sieciowych) i przemieszanie funkcji, do dzisiaj negatywnie wyróżnia Łódź, pośród innych dużych miast w Polsce i stanowi jej specyfikę. Mapa (ryc. 1.2) pokazuje zróżnicowanie wieku według typów zabudowy mieszkaniowej. W układzie przestrzennym jej formy najstarsze – śródmiejskie i wielorodzinne (z końca XIX i początku XX w.) skupiają się w środkowej części miasta i wzdłuż linii o kierunku N–S, stanowiącej główną oś rozwoju miasta przemysłowego. Przed I wojną światową ruch budowlany był olbrzymi, np. w latach 1911–1913 wybudowano około 1500 domów różnych pod względem jakości (Fijałek, 1973). Na północy i południu zabudowa przechodzi w typ jednorodzinny z początków XX w. (ryc. 1.2), oraz w pewnym oddaleniu od centrum na wschodzie i zachodzie z okresu międzywojennego, gdzie powstała na gruntach dawnych folwarków (np. Brus, Julianów, Marysin, Stoki).

Okres żywiołowego i bezplanowego rozwoju Łodzi trwający do czasów II Rzeczypospolitej (1918 r.), ukształtował zarówno krajobraz dzisiejszych terenów śródmiejskich, zabudowanych kamienicami-studniami pozbawionymi światła dziennego i często elementarnego wyposażenia technicznego, jak i powstałych wówczas substandardowych dzielnic peryferyjnych. Na tym etapie powstały wielkie dysproporcje w tkance miejskiej, trudne do poprawy i złagodzenia, co jest główną przyczyną złego wizerunku przestrzeni współczesnej Łodzi na tle innych miast w Polsce. Nie zdołano ich wyróżnić w okresie międzywojennym, mimo podjętych na szeroką skalę działań inwestycyjnych. Nie zlikwidowano ich również w czasach PRL-u oraz III Rzeczypospolitej,

Ryc. 1.2. Zróżnicowanie zagospodarowania przestrzeni mieszkaniowej według typów i okresów ich powstania w Łodzi

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Kowalska, Kowalski 2002a, 2002b

Etap czwarty (1918–1945), zagospodarowywania miasta zmierzał do wprowadzenia względnego ładu w powstałym wcześniej chaosie przestrzennym oraz do tworzenia wewnątrz miasta nowych przestrzeni publicznych, podporządkowanych zasadom urbanistki społecznej i rozwojowi funkcji społecznych czy administracyjnych. W okresie tym powstały trzy opracowania urbanistyczne odnoszące się do ogólnych zasad zagospodarowania miasta (1927, 1930 i 1935). Preferowały one bardziej dośrodkowy rozwój polegający na wypełnianiu i porządkowaniu przestrzeni miasta. Uzasadnieniem, dla przyjętej polityki przestrzennej było silne ograniczenie znaczenia roli wyspecjalizowanej funkcji przemysłowej (włókienniczej) na skutek utraty wschodnich rynków zbytu. Spadek jej

znaczenia z jednej strony spowodował ograniczenie dochodów miasta, z drugiej wzrost wydatków budżetowych na łagodzenie skutków ogromnego bezrobocia. Władze Łodzi prowadziły aktywną politykę prospołeczną i proinwestycyjną nastawioną na rozwój innych, pozaprzemysłowych funkcji miasta, wykorzystując do prac interwencyjnych ogromne rzesze bezrobotnych mieszkańców (organizacja prac porządkowych i regulacyjnych, rozbudowa przestrzeni publicznych, itp.). Większość działań podejmowanych przez władze dotyczyła terenów należących do miasta, na których powstawały pojedyncze rozproszone przestrzennie obiekty, oraz obszarów parcelowanych folwarków, gdzie tworzone osiedla jednorodzinnej zabudowy mieszkaniowej.

Okres międzywojenny przyniósł zmiany w organizacji przestrzennej miasta (regulacja rzek łódzkich, np. Łódki, Bałutki i Jasienia, rozbudowa sieci wodno-kanalizacyjnej, stacji oczyszczania ścieków na Lublinku, nowych linii tramwajowych, których ogólna długość wzrosła z 24,5 do 50,2 km, budowa kolei obwodowej, nowych ulic oraz wielkiego Parku im. Piłsudskiego i inne). Tworzono nowe miejskie i spółdzielcze osiedla zabudowy jednorodzinnej i wielorodzinnej (m.in. Julianów, Radiostacja, Radogoszcz, osiedle im. Montwiłła Mireckiego i in.). Na zasadzie samodzielnych jednostek osadniczych powstały jedynie osiedla Towarzystw Osiedli Robotniczych, założone na terenach wiejskich (Stoki, Marysin III). Nastąpił również dalszy rozwój funkcji administracyjno-kulturowych i zagospodarowanie miejsc ich realizacji. Większego znaczenia, zwłaszcza w latach 30., nabrała budowa reprezentacyjnych gmachów publicznych (np. budynki katolickiej Diecezji Łódzkiej, Rozgłośni Polskiego Radia, Biblioteki miejskiej, liczne szkoły, szpitale, gmachy wojskowe, budynki kościelne i wiele innych) oraz luksusowych kamienic i domów wolnostojących dla zamożniejszych warstw społeczeństwa, w stylu funkcjonalistyczno-konstruktivistycznym (Koter 2009).

Proces porządkowania przestrzeni miasta i powrót do respektowania zasad urbanistycznych i architektonicznych, ustanowionych przez samorząd łódzki, poprawił nieco sytuację mieszkańców zmniejszając w wielu obszarach dysproporcje w stanie zagospodarowania. Ten pozytywny proces zmian został przerwany w 1939 r. wybuchem II wojny światowej oraz latami okupacji niemieckiej. W roku 1940 administracja niemiecka powiększyła obszar miasta do 226,6 km², co było przygotowywane już przed wojną i miało uzasadnienie urbanistyczne. Władze okupacyjne zmieniając granice chciały także zwiększyć w Łodzi udział ludności niemieckiej, stąd inkorporacja objęła położone nieraz dość daleko od centrum dawne osady i kolonie założone przez osadników niemieckich (Grabieniec, Janów, Henryków, Augustów, Olechów, Ksawerów i Starowa Góra). Istotną zmianą w organizacji przestrzeni miasta było wprowadzenie przez Niem-

ców pierwszego podziału Łodzi na 11 dzielnic administracyjnych. Natomiast przestrzeń zabudowy miejskiej została wzbogacona tylko w niewielkim stopniu, w wyniku powstania trzech małych osiedli wielorodzinnych (w okolicy Julianowa, na Stokach i na Helenówku) oraz przeładunkowej stacji kolejowej na Olechowie.

Na znacznie większą skalę odbyła się jednak destrukcja przestrzeni miasta przez grabieże, masowe wysiedlenia ludności polskiej i żydowskiej, likwidację przemysłu, a także pogłębiającą się biedę mieszkańców. Na terenach Starego Miasta oraz Bałut Niemcy utworzyli getto żydowskie o powierzchni 4,13 km², gdzie skoncentrowali blisko ćwierć miliona ludzi wymordowanych sukcesywnie do 1944 r. Zlikwidowano znaczną część inteligencji, handlowców i przemysłowców, zburzono świątynię żydowskie, z których dwie miały znaczną wartość historyczną. Straty biologiczne i społeczno-kulturowe oraz zniszczenie i dekapitalizacja zabudowy getta, wzmocniły jeszcze dysproporcje zagospodarowania w północnej części miasta i tak już bardzo silne.

Etap piąty (od 1945 r. do 1989 r.) zagospodarowania miasta przypada na czas wprowadzenia w życie doktrynalnych zasad politycznych, społecznych i gospodarczych tzw. systemu socjalistycznego. W 1944 r. władze komunistyczne anulowały niemieckie decyzje dotyczące zmian terytorialnych miasta, ale już w 1945 r. wydano rozporządzenie o powiększeniu obszaru administracyjnego Łodzi do 211,55 km² (ryc.1.1). Zasięg i przebieg wytyczonych granic pokrywał się w 60% z granicami wyznaczonymi przez Niemców, w porównaniu z nimi, rozszerzył jednak terytorium miasta bardziej na wschód i zachód, antycypując równoleżnikową oś rozwoju Łodzi. Przyjęto natomiast koncepcję organizacji przestrzeni miasta w podziale na dzielnice, których liczba zmieniała się jednak na przestrzeni następujących lat (w 1946 r. – 3, w 1954 r. – 7, w 1960 r. – 5 dzielnic).

Kolejna reforma granic miasta, przeprowadzona w 1988 r., powiększyła jego powierzchnię o dalsze 80,1 km² ustalając obszar dzisiejszy na 294,4 km². W wyniku dokonanych inkorporacji włączono około 113 różnego typu osiedli, wsi i osad, których nazwy funkcjonują w obiegu społecznym i wyznaczają współczesny system toponomastyczny Łodzi (ryc. 1.1).

Położone w różnych warunkach przyrodniczych miejscowości, o odmiennej przeszłości genetycznej, mają zróżnicowane zagospodarowanie odpowiadające pełnionym teraz i w przeszłości funkcjom (rozplanowanie siedlisk, formy zabudowy infrastrukturą techniczną). Wzbogaciły one treść osadniczą i formy zagospodarowania miasta i tak już bardzo złożone. W jego granice włączono tereny rolnicze, wsie i dawne podłódzkie osiedla mieszkaniowe o bardzo różnym poziomie zagospodarowania wiejsko-miejskiego. Samodzielne niegdyś jednostki osadnicze wniosły do miasta zarówno różnorodne układy przestrzenne, spetryfikowane często przez

zabudowę współczesną, jak i starsze elementy zabudowy gospodarskiej lub mieszkalnictwa podmiejskiego.

Inkorporacje nowych obszarów należy uznać za jedną z najistotniejszych przyczyn różnicujących administracyjną przestrzeń miasta pod względem krajobrazowym oraz występującego w niej zagospodarowania.

Drugim, równie ważnym czynnikiem kreującym dysproporcje w zagospodarowaniu przestrzeni Łodzi, ale także innych miast w Polsce, była zmiana systemu politycznego i gospodarczego a w konsekwencji i społecznego, która wprowadzona została od początku lat 90. Zmiany te, miały praktycznie rewolucyjny charakter, wyznaczały nieograniczone możliwości gospodarowania przestrzenią i dostosowania jej zagospodarowania do ustalonych z góry celów.

Prowadzona polityka gospodarcza i przestrzenna, która była nominalnie określona jako planowa, nie liczyła się z ograniczeniami wynikającymi z wolnego rynku (renty gruntowej) oraz prawa własności. Planowość tej polityki sprowadzała się do opracowania technicznych aspektów realizacji (np. lokalizacja szczegółowa obiektu) z góry założonych inwestycji. Zagospodarowanie przestrzenne ponownie podporządkowane zostało dyktatorowi silnie wyspecjalizowanej funkcji przemysłowej, której najważniejszym celem był stały wzrost produkcji, bez względu na koszty społeczne i ekologiczne.

W okresie PRL-u zaczęto realizować długoletni wielki projekt przebudowy miasta zgodnie z duchem ideologii socjalistycznej. Formami jego realizacji była m. in. budowa wielkich osiedli mieszkaniowych na terenach obrzeżnych, bez liczenia się z jakimkolwiek podziałem prawnowłasnościowym. Likwidacja działki (własności prywatnej), jako podstawowego elementu struktury przestrzennej miasta, pozwoliła na stworzenie nowych rozległych przestrzeni mieszkaniowych i przemysłowych – dla rozwijającego się miasta socjalistycznego.

W pierwszym 25-leciu istnienia PRL-u zagospodarowywanie przestrzeni Łodzi dotyczyło przede wszystkim obszarów położonych w obrębie kolei obwodowej, a zwłaszcza terenów Bałut, gdzie dewastacja zagospodarowania była największa (tereny dawnego getta i Nowych Bałut). Powstało tam kilka dzielnic mieszkaniowych wznoszonych jeszcze z cegły: pierwsze na obszarze dawnego getta (lata 1949–1956), np. osiedle Staromiejskie – „łódzka starówka”, Osiedle Wł. Bytomskiej, nieco później Osiedle Doły. W latach 60. wybudowano w południowej części m. in. osiedla Nowe Rokicie i Kurak, a w zachodniej Koziny i Żubardź. Na terenach nowo przyłączonych do miasta rozwijało się natomiast spontaniczne i często poza wszelką kontrolą (na „dziko”), skromne budownictwo jednorodzinne wpisując się w istniejące tam dawne siedliska, np. na Zdrowiu, w Cygance, w Kałach, na Sikawie, w Chocianowicach, czy na Rudzie (ryc. 2.1).

Wielkie i dynamiczne zmiany w zagospodarowaniu przestrzeni Łodzi nastąpiły dopiero w latach 70. XX w. Polegały one przede wszystkim na rozprzestrzenieniu się zainwestowania miejskiego poza ograniczający dotychczasowy rozwój miasta pierścień kolei obwodowej. Podstawą nowych inwestycji przestrzennych (dzielnic mieszkaniowych i przemysłowych) stała się przebudowa i modernizacja układu komunikacyjnego miasta (utworzenie wewnętrznej obwodnicy miasta, które trwało do przełomu lat 70. i 80., budowie przelotowej trasy wschód–zachód, poszerzenie i przebicie niektórych ulic śródmiejskich, rozbudowa sieci tramwajowej i autobusowej, oraz budowa wiaduktów umożliwiających swobodne przekraczanie kolei obwodowej). Wielkie dzielnice mieszkaniowe zlokalizowano przede wszystkim na wschodzie i zachodzie Łodzi, wzdłuż arterii wylotowych z miasta. Główne zainwestowanie wyznaczały kierunki: Żubardź–Wielkopolska–Teofilów po obu stronach ulicy wylotowej prowadzącej w kierunku Aleksandrowa, Karolew–Retkinia–Smólsko; Chojny–Chojny-Zatorze, oraz Widzew–Henryków–Janów–Sąsiecno. Poza tymi nowymi pasmami osadniczymi powstało jeszcze wiele osiedli blokowych (np. w północnej części Dąbrowy, na terenach północnych Bałut, na Rado-goszczu, na obszarze historycznych Chojen – os. Piastów i inne). Inwestycją zmieniającą charakter centrum miasta i silnie kontrastującą z otoczeniem była budowa na przełomie lat 70. i 80. Śródmiejskiej Dzielnicy Mieszkaniowej utworzonej z kilkudziesięcio-piętrowych wieżowców (14-25 kondygnacji). W pewnym opóźnieniu do dzielnic blokowych, w latach 80. zakładano także osiedla domów jednorodzinnych – szeregowych na działkach liczących do 400 m²), np. Osiedle Rojna, Jasieniec, Liściasta czy Smólsko (ryc. 1.2).

Ważne zmiany w zagospodarowaniu przestrzeni miasta nastąpiły w związku z realizacją koncepcji zróżnicowania struktury przemysłowej Łodzi i rozwojem usług użyteczności publicznej. W pierwszym przypadku dokonały się wielkie przemiany przestrzenne polegające na budowie czterech nowych dzielnic przemysłowych i składowo-magazynowych: Dąbrowy i Teofilowa o profilu przemysłowym oraz Żabiańca i Nowych Sadów, które miały charakter składowo-magazynowy. Były one wydzielone terytorialnie, a respektując zasady rozdzielania funkcji w przestrzeni, zagospodarowane przez ten sam charakter działalności (przemysł lub magazyny). Na obszarach tych powstało wiele zakładów, których forma architektoniczna odbiegała zupełnie od obiektów powstałych w XIX i w początkach XX w., tworząc nowy typ krajobrazu przemysłowego i składowo-magazynowego (np. Aparatury Elektrycznej, Fabryka Dywanów, Przędzalnia Czesankowa Anilany, Zakład Przemysłu Dziewiarskiego,

Fabryka Transformatorów i Aparatury Elektrycznej, Zakłady Obuwia Gumowego, Zakłady Tekstylno-Konfekcyjne),

W sferze usług wzniesiono niewiele obiektów handlowych o charakterystycznej prostej (pudełkowej) formie architektonicznej (np. domy handlowe: Central, Uniwersal, Teofil), natomiast większą liczbę budynków związanych z usługami publicznymi przede wszystkim w zakresie szkolnictwa wyższego (np. gmach Wyższej Szkoły Plastycznej, Biblioteki Uniwersyteckiej, Wydziału Biologii, Wydziału Fizyki) i służby zdrowia (np. Szpital im. M. Kopernika, Pomnik Szpital Centrum Zdrowia Matki Polski, oraz Centrum Kliniczno-Dydaktyczne Akademii Medycznej). Powstałe obiekty występują punktowo w różnych częściach Łodzi i mimo że w porównaniu z dzielnicami mieszkaniowymi i przemysłowymi obejmują mniejsze obszary, kontrastują z otoczeniem wypełnianym starszą tkanką miejską bądź terenami słabiej zagospodarowanymi lub leśno-rolnymi.

Cechą charakterystyczną zagospodarowania socjalistycznego był polityczny woluntaryzm przestrzenny, któremu towarzyszyła brzydota architektoniczna powstającej zabudowy oraz brak konserwacji i rewitalizacji XIX-wiecznej tkanki miasta, skazanej przez ówczesne władze na techniczną zagładę. Skutkiem tej polityki było powstanie położonych peryferycznie względem XIX-wiecznego centrum nowych obszarów mieszkaniowych, o kompletnie innej formie i funkcjach, oraz skoncentrowanych dzielnic przemysłowo-składowych wyróżniających się odmienną od dotychczasowej architekturą, powstaniem monumentalnych budynków władzy polityczno-administracyjnej (np. dom partii przy alei T. Kościuszki, gmach telewizji przy ul. Narutowicza, wzniesionych w stylu socrealistycznym), obiektów kultury i usług publicznych, a także założeniem otwartych przestrzeni zieleni (parków, ośrodków rekreacyjno-wypoczynkowych). Dokonane na wielką skalę zmiany w zagospodarowaniu polegały na wytworzeniu anonimowych przestrzeni mieszkaniowych i izolowanych obszarów przemysłowo-składowych. Zostały one zbudowane i nałożone na dotychczasową przestrzeń miasta kapitalistycznego społecznie znaczną, nie licząc się z jego strukturą organizacyjną i osadniczym rodowodem. Skala zmian i formy przestrzenne jakie stworzono, porównać można tylko do przemian w tkance miejskiej zaszłych w etapie trzecim, powstały nowe miejsca i obszary kontrastujące z otoczeniem, które na wiele dziesiątków lat wpisały się w krajobraz miejski Łodzi.

Etap szósty zagospodarowania, rozpoczął się w Polsce wraz ze zmianami przypadającymi na koniec lat 80. i początek 90. XX w., określanymi skrótowo jako transformacja społeczno-gospodarcza. Proces ten polegał na przejściu z systemu realnego socjalizmu ponownie do systemu społeczeństwa demokratycznego i gospodarki wolnorynkowej. Mimo upływu

25 lat transformacja ta nie została jeszcze zakończona, zwłaszcza w sferze społecznej.

Nowy system polityczno-gospodarczy uruchomił szereg procesów społecznych, gospodarczych i przestrzennych, które m.in. przekładają się na zmiany w zagospodarowaniu obszaru miejskiego Łodzi i przylegających do niego terenów wiejskich. Procesy oraz towarzyszące im zjawiska (np. gentryfikacja, *urban sprawl*, suburbanizacja, metropolizacja, globalizacja), są badane i opisywane w bardzo licznych publikacjach naukowych, przez wiele dyscyplin naukowych m.in. geografii, socjologię, ekonomię, czy architekturę. Nie miejsce tu aby przedstawiać te procesy, natomiast trzeba zwrócić uwagę na dotychczasowe ich skutki w zagospodarowaniu przestrzeni.

Proces zagospodarowania Łodzi przebiega wieloma ścieżkami, z których najistotniejsze są dwie: działania generalnie prowadzone w interesie publicznym a wynikające z realizacji planowej polityki przestrzennej samorządu miejskiego (charakterystyczne również dla etapu czwartego) oraz będące w zdecydowanej przewadze działania spekulacyjno-racjonalne, reprezentujące interesy indywidualne, przedsiębiorstw i firm oraz w najlepszym przypadku małych grup terytorialnych (osiedli, wspólnot mieszkaniowych).

Działania władz miejskich mają charakter punktowy i dotyczą przede wszystkim szeroko rozumianych obszarów śródmiejskich (Łodzi ukształtowanej na przełomie XIX i XX w., w obrębie kolei obwodowej). Polegają one na budowie i rewitalizacji poszczególnych obiektów publicznych (np. Filharmonia), ulic (np. ul. Piotrkowskiej, Piłsudskiego) lub niewielkich fragmentów miasta (np. budowa nowego centrum Łodzi). W tym też obszarze następuje wzmożona działalność inwestycyjna różnych firm deweloperskich (niewielkie osiedla apartamentowców lub pojedyncze plomby wtopione w starą zabudowę), przedsiębiorstw produkcyjnych i usługowych (np. banków, administracji firm produkcyjnych i handlowych, wyższych szkół prywatnych i państwowych), inwestorów prywatnych oraz właścicieli kamienic. Wszystkie działania odbywają się w obszarach największego zainwestowania miejskiego w różnych jego miejscach. Tworzą one nieskoordynowany, pod względem przestrzennym, funkcjonalnym i estetycznym układ mozaikowych zmian sprawiający wrażenie pełnego chaosu przestrzennego, w którym przestrzenie nowe lub zrewitalizowane sąsiadują z obiektami opuszczonymi, zdewastowanymi czy ruinami.

Zmienia się i różnicuje również przestrzeń ukształtowana w czasach realnego socjalizmu – blokowe dzielnice mieszkaniowe i dzielnice przemysłowo-składowe. Przestrzenie mieszkaniowe wypełniają się usługami, głównie o charakterze bytowym, wykorzystującymi opuszczone obiekty socjalno-administracyjne, produkcyjne, albo tworzą nowe, tandetne formy zagospodarowania (budki handlowe, stragany, wielkopowierzchniowe

sklepy, itp.). Dawne postsocjalistyczne anonimowe przestrzenie osiedlowe (blokowiska) ulegają humanizacji, w wyniku nadawania im społecznych znaczeń i elitarniej identyfikacji przestrzennej (grozdenie), czego spektakularnym wyrazem są pojawiające się dysproporcje jakości i estetyki funkcjonalnego oraz przestrzennego zagospodarowania.

Największa dynamika zmian zagospodarowania obejmuje jednak obszary włączone w granice miasta w 1945 r., a zwłaszcza w roku 1988. Dotyczy to terenów rozciągających się wzdłuż dróg, szczególnie wylotowych prowadzących do pobliskich miast aglomeracji łódzkiej lub miasta te łączące, a także obszarów otwartych użytkowanych dawniej rolniczo, o zróżnicowanym krajobrazie przyrodniczym (powierzchnie leśne, urozmaicona rzeźba terenu, doliny dawnych lub funkcjonujących jeszcze cieków wodnych). Te pierwsze tereny koncentrują zwłaszcza zagospodarowanie usługowo-mieszkaniowe lub produkcyjno-mieszkaniowe, natomiast w tych drugich skupia się bardzo zróżnicowane budownictwo mieszkaniowe pod postacią kilkusetmetrowych rezydencji otoczonych wysokimi parkanami lub murami wytyczającymi nowe siedliska, osiedli grodzonych wolnostojących willi zakładanych na dawnych terenach rolniczych, czy stojących na standardowych działkach osiedli domów jednorodzinnych, wpisujące się w układy starych siedlisk, stąd często przemieszane z dawną zabudową zagrodową ludności miejscowej (ryc. 1.3).

Współczesne procesy bardzo szybko przekształcają dotychczasowe zagospodarowanie, z jednej strony niwelując wcześniej powstałe dysproporcje, z drugiej zaś są przyczyną pojawiania się nowych, często jakościowo i ilościowo znacznie większych od poprzednich. Ogólnie następuje bardzo dynamiczna zmiana oblicza krajobrazu miejskiego prowadzącą do zwiększającego się chaosu przestrzennego i estetycznego. Trwające procesy charakteryzuje wiele zjawisk i cech silnie różnicujących oblicze gospodarcze i społeczne przestrzeni miejskiej. Do najważniejszych można zaliczyć:

- trwającą ostrą grę spekulacyjną o zajęcie najlepszej przestrzeni w mieście prowadzoną przez firmy deweloperskie, przedsiębiorstwa oraz inwestorów indywidualnych,

- szybkie zmniejszanie się przestrzeni otwartych, w tym użytków rolnych oraz niezagospodarowanych dotąd przestrzeni przyrodniczych, pod naporem przemieszczającej się ludności z terenów śródmiejskich (starych kamienic i osiedli blokowych) na peryferia układu miejskiego,

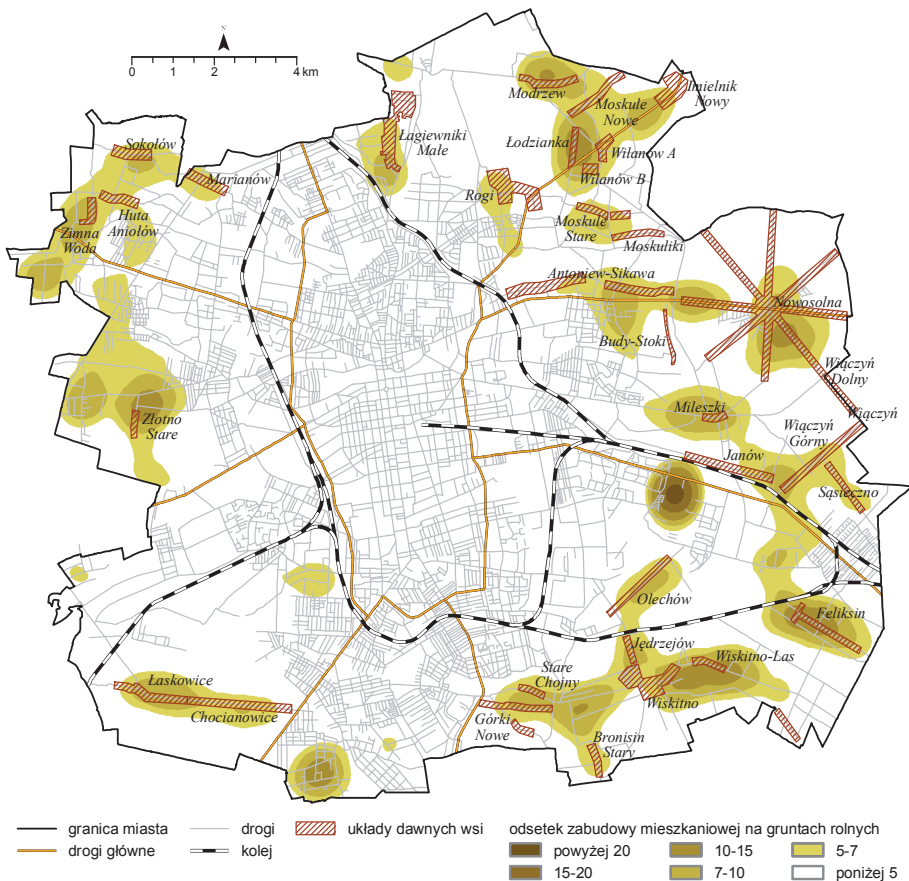
- narastający proces podziału terenu, przejawiający się wzrastającą liczbą działek silnie zróżnicowanych powierzchniowo i towarzysząca temu zwiększająca się liczba wewnętrznych linii rozgraniczających,

- wysoką dynamikę działań inwestycyjnych słabo skoordynowanych przestrzennie i absolutną dowolność form architektonicznych – rozwój

indywidualnego, niczym nieograniczonego budownictwa mieszkaniowego, które stanowi egzemplifikację radosnej twórczości inwestorów oraz pracujących na ich zlecenie architektów propagujących eklektyczne bezguście form,

– zawłaszczenie przestrzeni publicznych w formie enklaw budownictwa mieszkaniowego – osiedla grodzone, których liczba szybko wzrasta i co gorsze, jest aprobowana społecznie, choć stanowi spektakularny przykład negatywnych dysproporcji dzielących przestrzeń miasta na lepszą – naszą i gorszą – waszą,

– zróżnicowany przestrzennie, narastający lawinowo i niczym niekontrolowany oraz nieestetyczny rozwój szaty informacyjnej miasta, która przestaje pełnić swoje funkcje informacyjne i wprowadza raczej dezinformację oraz wywołuje wśród mieszkańców chaos mentalny, dekoncentrację i narastające zmęczenie krajobrazem miejskim,

Ryc. 1.3. Przekształcenia obszarów dawnych wsi włączonych w granice administracyjne miasta w 1988 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Studium uwarunkowań...* 2010

– wzrastające dysproporcje w wielu obszarach zagospodarowania przestrzennego, np. miejsca zdegradowanego i zdekapitalizowanego budownictwa lub ugory miejskie towarzyszą luksusowi innych form zabudowy, enklawy mieszkaniowe ograniczające dostępność coraz większych fragmentów przestrzeni miejskiej, niedoinwestowanie systemu komunikacyjnego miasta, zwłaszcza na obszarach zewnętrznych (brak utwardzonych ulic, zniszczone nawierzchnie ulic), brak estetyki przestrzeni – miejsca piękne obok miejsc brzydkich stojących w sprzeczności z wszelkimi normami estetycznymi itp.

Dysproporcje zagospodarowania przestrzennego stanowią przejaw różnicowania się życia społecznego mieszkańców Łodzi, narastających dysproporcji społecznych i ekonomicznych, formowania się elit, warstw średnich oraz szybko przybywającej liczby osób z konieczności nie uczestniczących w zmianach i żyjących na marginesie, ponoszących największe koszty procesu transformacji systemowej.

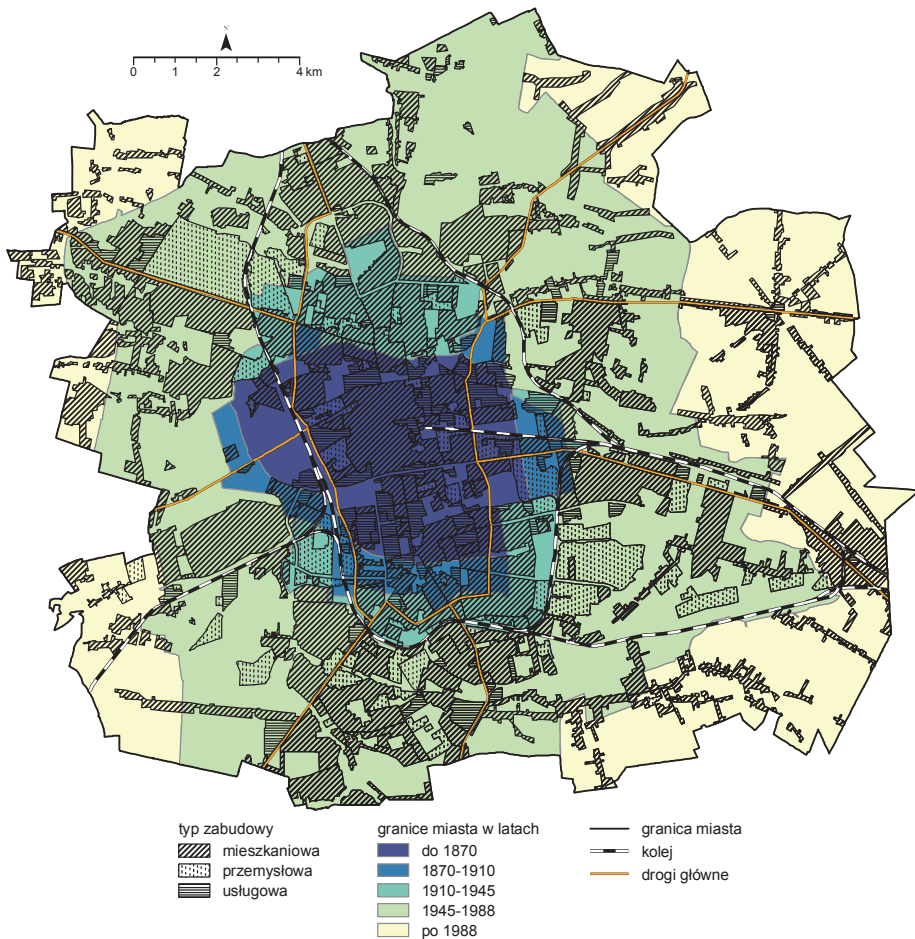
1.4. Współczesne dysproporcje w zagospodarowaniu Łodzi – syntetyczne ujęcie zróżnicowania przestrzeni miejskiej

Proces kształtowania się zagospodarowania przestrzeni Łodzi odbywał się etapami, które charakteryzowały się adekwatnymi do czasu i miejsca działaniami władz publicznych i mieszkańców. One też doprowadziły do współczesnego obrazu tego zagospodarowania i dysproporcji jakie w nim istnieją.

Rozmieszczenie zurbanizowanych terenów zabudowanych (mieszkaniowych, przemysłowych oraz usługowych) w Łodzi wykazuje wyraźne związki z rozwojem terytorialnym miasta (ryc. 1.4). Tereny najstarsze Łodzi, objęte granicami administracyjnymi z I połowy XIX i początku XX w., stanowią dziś najbardziej zróżnicowany i najintensywniej zagospodarowany obszar śródmiejski, z mozaiką typów zabudowy mieszkaniowej, usługowej i przemysłowej, w którym formy zagospodarowania i pełnione przez nie funkcje mają najbardziej wyraziste dysproporcje (obok zabudowy nowej, pięknej i stylowej występuje stara, brzydka i zdekapitalizowana, obok terenów zieleni urządzonej tereny ruin i ugorów oraz zdegradowanej zabudowy poprzemysłowej, obok funkcji metropolitalnych pospolite funkcje lokalne itp.).

Tereny włączone w granice administracyjne miasta w roku 1945, są współcześnie zajęte głównie przez zabudowę mieszkaniową, która stanowi konglomerat pozostałości dawnych przedmieść, intensywnie rozwijających się w II połowie XIX i na początku XX w., wielkich osiedli blokowych powstałych tutaj później (w okresie socjalistycznym) i założonych na surowym korzeniu lub zastępujących zabudowę zdekapitalizowanych przedmieść, oraz osiedli segmentowych i typowej zabudowy jednorodzin-

nej (ryc. 1.4). Na terenach tych występuje również zabudowa dawnych dzielnic przemysłowo-składowych, częściowo wykorzystywana już do celów usługowych oraz nowe wielkopowierzchniowe kompleksy zabudowy usługowej (hipermarkety). Intensywny planowy rozwój zabudowy w okresie PRL-u w dużym stopniu doprowadził do zatarcia wcześniejszych układów przestrzennych. Natomiast na terenach inkorporowanych w 1988 r. zabudowa mieszkaniowa petryfikuje dawne układy przestrzenne wpisując się w kształt przetrwałych siedlisk wiejskich.

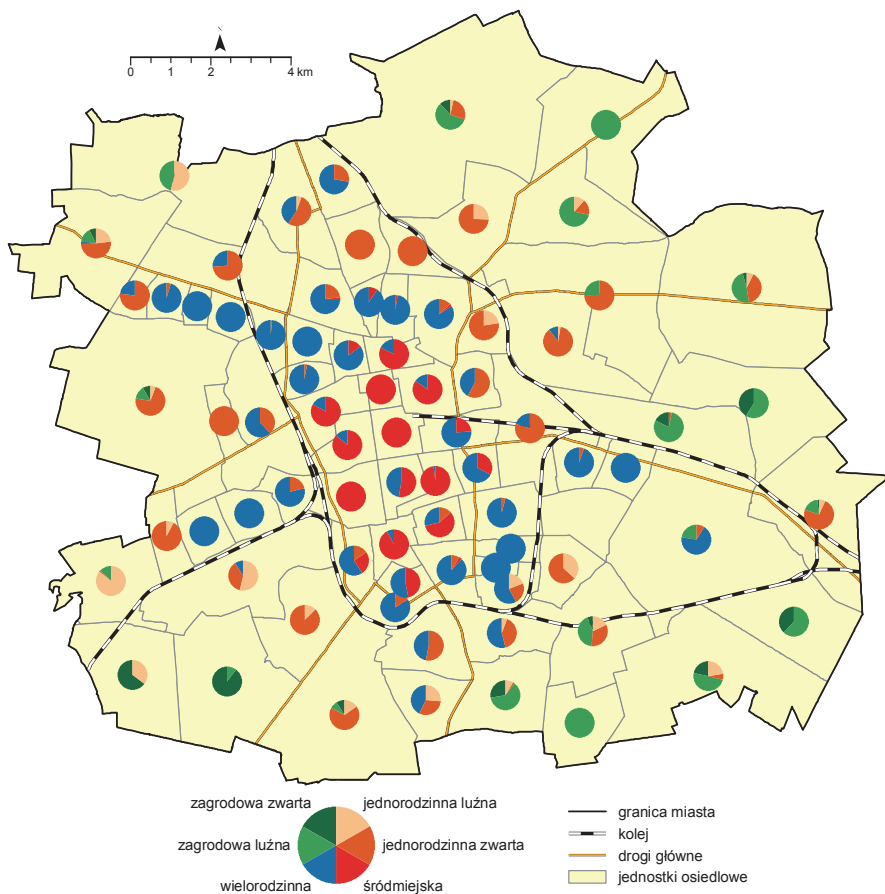

Ryc. 1.4. Rozwój terytorialny Łodzi a typ zabudowy

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Studium uwarunkowań...* 2010; Kowalska, Kowalski 2002a, 2002b

Syntetyczny obraz istniejących w przestrzeni miasta dysproporcji w rozmieszczeniu typów zabudowy mieszkaniowej, która stanowi podstawową treść tkanki miejskiej, przedstawiono na ryc. 1.5. Mapa prezentuje udział

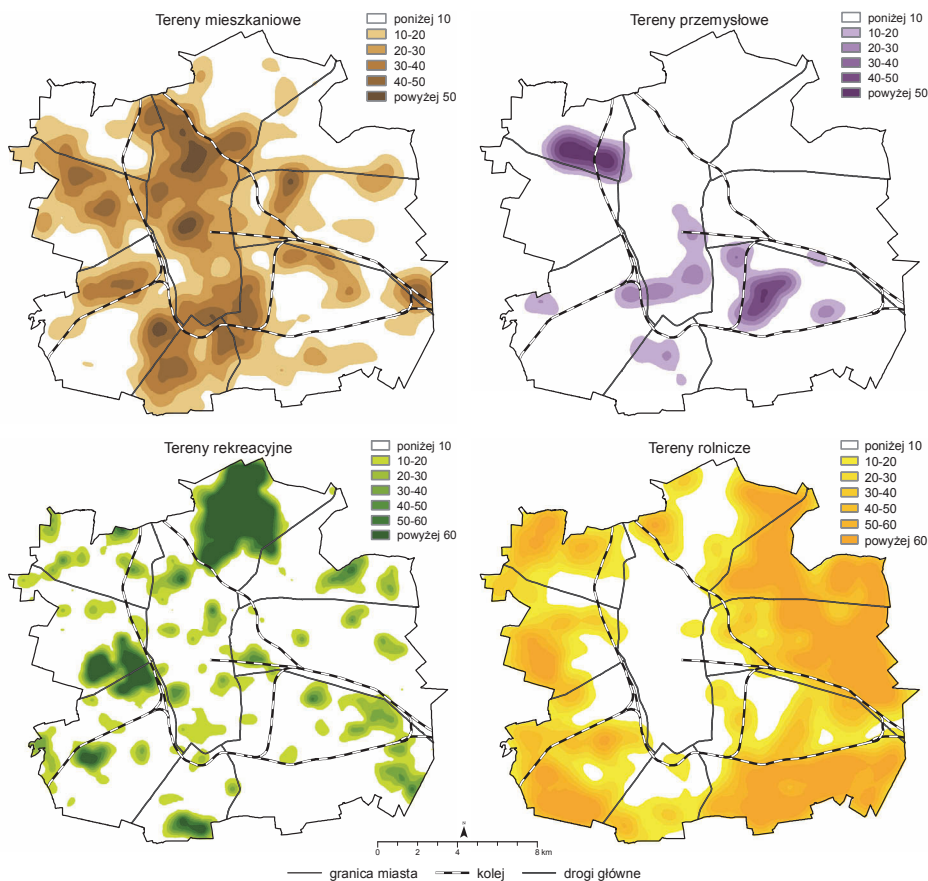
pięciu typów zabudowy mieszkaniowej w wyróżnionych na terenie Łodzi jednostkach osiedlowych. Uzyskany obraz wskazuje na daleko idącą odmienność morfologiczną zabudowy mieszkaniowej poszczególnych obszarów osiedlowych Łodzi. Rozkład przestrzenny dominujących typów potwierdza etapowość zagospodarowania związaną z czasem inkorporacji terenów w granice miasta (wysoki udział zabudowy zagrodowej i jednorodzinnej luźnej na najmłodszych terenach miejskich), koncentrację zabudowy śródmiejskiej i miejskiej na kierunku północ-południe oraz w obrębie kolei obwodowej, na terenach włączonych do miasta na początku XX w.

Ryc. 5. Struktura przestrzeni mieszkaniowej w jednostkach osiedlowych Łodzi w 2013 roku
Źródło: opracowanie własne na podstawie: Koter i in. 1991; Kowalska, Kowalski 2002a

Dysproporcje użytkowania terenów w mieście ukazują mapy intensywności rozmieszczenia poszczególnych najbardziej terenochłonnych form tego użytkowania (mieszkaniowe, przemysłowe, rekreacyjne i rolnicze).

Tereny najintensywniej zagospodarowane – mieszkaniowe koncentrują się wewnątrz kolei obwodowej oraz na obszarach odpowiadającym osiedlom blokowym, położonym wzdłuż głównych tras wylotowych z miasta (ryc. 1.6), tereny przemysłowe – w dzielnicach przemysłowych Łodzi: Teofilowie, Zarzewie i Dąbrowie (założonych w okresie PRL), a także w południowej części Śródmieścia – wewnątrz kolei obwodowej, gdzie utrzymano pierwotną funkcję terenów fabrycznych, ukształtowanych jeszcze w okresie Łodzi przemysłowej. Warto zwrócić uwagę na stosunkowo duży odsetek terenów przemysłowych na wschodzie miasta, których obecny rozwój związany jest z korzystną, pod względem komunikacyjnym, lokalizacją (kolejowa stacja przeładunkowa na Olechowie i bliskość planowanej autostrady A1).

Ryc. 6. Odsetek terenów mieszkaniowych, przemysłowych, rekreacyjnych i rolniczych w Łodzi w roku 2013

Źródło: opracowanie własne

Największy odsetek terenów rekreacyjnych odpowiada lokalizacji największych łódzkich parków i kompleksów leśnych (m.in. im. J. Piłsudskiego, im. S. Moniuszki, im. J. Słowackiego, im. A. Mickiewicza, Las Łagiewnicki) znajdujących się w centrum oraz na północnym wschodzie miasta, których lokalizacja nawiązuje do przyrodniczej predyspozycji terenu (dolin rzek, starych kompleksów leśnych, terenów podmokłych).

Natomiast tereny rolnicze położone są peryferyjnie w stosunku do obszarów śródmiejskich i na zewnątrz kolei obwodowej, a ich intensywność wyraźnie wzrasta ku granicom administracyjnym miasta.

1.5. Uwagi końcowe

W kategoriach ogólnych zaobserwowane dysproporcje w zagospodarowaniu przestrzeni Łodzi pozwala zrozumieć i wyjaśnić: 1 – zmieniająca się funkcja miasta, stymulująca zagospodarowanie zależne od sytuacji społeczno-politycznej oraz technologii, 2 – struktura heterogeniczna układów osadniczych, która powstała w wyniku rozwoju terytorialnego Łodzi poczynając od historycznego jądra, aż do współczesnych jej granic – inkorporacji kolejnych terenów podmiejskich w granice miasta.

Syntezę procesów, które doprowadziły do istniejących dysproporcji przestrzennych we współczesnej Łodzi, stanowi wyróżnienie etapów (sześć) zagospodarowania przestrzeni miasta: naturalnego (historycznego), spontanicznego (spekulacyjnego), planowego (porządkującego), doktrynalnego (ideologicznego) i wolnorynkowego (racjonalno-spekulacyjnego).

Czynnikami wpływającymi na te dysproporcje, z perspektywy funkcjonalno-genetycznej, są:

a – cechy przestrzeni wynikające z jej przyrodniczych uwarunkowań, które predestynują dany fragment przestrzeni do pewnych form zagospodarowania w określonym czasie,

b – geneza funkcjonalna przestrzeni, konkretnie jej dziedzictwo zagospodarowania, które zostało przeniesione do czasów nam współczesnych, a występuje pod postacią formy osadniczej – układu osadniczego (np. wieś, osiedle podmiejskie, miasto), własności terenów i jego podziału, przetrwałych obiektów materialnych, sukcesji użytkowania powierzchni oraz aktualnych sposobów jej wykorzystania,

c – czas historyczny aneksji obszaru w granice administracyjne miasta, czyli okres, w którym formalnie stał się on częścią miasta i poprzez swoją odmienność wpływa na całość przestrzeni miejskiej przyczyniając się do zaistnienia określonych dysproporcji w jej zagospodarowaniu.

LITERATURA:

- Baranowski B. Fijałek J., (red.), 1980, *Łódź dzieje miasta*, t. 1: do 1918 r., Warszawa–Łódź.
- Ginsbert A. 1962. *Łódź. Studium monograficzne*, Łódź
- Koter M., 1962, *Geneza układu przestrzennego Łodzi przemysłowej*.
- Koter M., 1974, *Środowisko przyrodnicze obszaru obecnej Łodzi jako podłoże rozwoju osadnictwa w okresie przedprzemysłowym*, *Studium rozwoju osadnictwa na obszarze obecnej Łodzi w okresie przedprzemysłowym*, Studia i Materiały Rady Naukowej przy Prezydencie Miasta Łodzi, z. 1.
- Koter M., 1976, *Relikty osadnictwa średniowiecznego w planie współczesnej Łodzi*, „Przegląd Geograficzny”, t. 48, z. 4.
- Koter M., 1980a, *Struktura morfogenetyczna wielkiego miasta na przykładzie Łodzi. Rozwój przestrzenny i zabudowa miasta*, [w:] B. Baranowski, J. Fijałek *Łódź dzieje miasta*, t. 1: do 1918 r., Warszawa–Łódź.
- Koter M., 2009a, *Kształtowanie się tkanki miejskiej do 1918 r.*, [w:] S. Liszewski, (red.) *Łódź monografia miasta*, ŁTN, Łódź.
- Koter M., 2009b, *Struktura morfogenetyczna Łodzi a podział miasta na jednostki samorządowe na przełomie XX i XXI wieku*, [w:] S. Liszewski, (red.) *Łódź monografia miasta*, ŁTN, Łódź.
- Koter M., 1980c, *Warunki naturalne* [w:] B. Baranowski, J. Fijałek *Łódź dzieje miasta*, t. 1: do 1918 r., Warszawa–Łódź.
- Koter M., 2009, *Tkanka miejska Łodzi w latach 1918-1989*, [w:] S. Liszewski, (red.) *Łódź monografia miasta*, ŁTN, Łódź.
- Koter M., Araszekiewicz A. Kunka T., 1991, *Koncepcja podziału Łodzi na jednostki samorządowe*.
- Kowalska A., Kowalski G., 2002a, *Atlas Miasta Łodzi, plansza XVIII: Rozwój zabudowy miasta do końca XVIII wieku*, ŁTN, UMŁ, Łódź.
- Kowalska A., Kowalski G., 2002b, *Atlas Miasta Łodzi, plansza XXX: Tereny zabudowy mieszkaniowej Łodzi*, ŁTN, UMŁ, Łódź.
- Krzemiński T., 1974, *Przyrodnicze podstawy rozwoju Łodzi*, „Przegląd Ekonomiczno-Społeczny m. Łodzi”, nr 1.
- Liszewski S., (red.), 2009, *Łódź monografia miasta*, ŁTN, Łódź.
- Maik W., 2012, *Podstawy teoretyczno-metodologiczne studiów geograficzno-miejskich*, Wyd. WSG w Bydgoszczy. Bydgoszcz.
- Słodczyk J., 2001, *Przestrzeń miasta i jej przeobrażenia*, Uniwersytet Opolski, Studia i monografie nr 298, Opole.
- Suliborski A., 1992, *Geneza procesu przemian funkcji i struktury funkcjonalnej Łodzi*, [w:] *Kronika m. Łodzi*, z.1, Łódź.

- Suliborski A., 1994, *Genetyczno-systemowe ujęcie funkcji i struktury funkcjonalnej miast*, [w:] M. Koter, J. Tkocz (red.), *Zagadnienia geografii historycznej osadnictwa w Polsce*. Materiały konferencyjne, Toruń–Łódź.
- Suliborski A., 2000, *Zmiany funkcji i struktury funkcjonalnej Łodzi oraz ich wpływ na formowanie się Polski Środkowej (województwa Łódzkiego)*, „Acta Universitatis Matthiae Belli, Faculta Prirodný Vied”, 7.
- Suliborski A., 2010, *Funkcjonalizm w polskiej geografii miast. Studia nad genezą i pojęciem funkcji*, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.